کوپریلی زاده محمد فؤاد
استانبول دارالفنوننده « تورك ادبیاتی تاریخی » مدرسی

فضولی

حیاتی و اثری

یکی شرق کتبخانه‌سی - استانبول
۱۹۲۴

فضولی

حیاتی وَ اثری

١

یالکز ادبی نفوذ وتأثیرینك وسعت وَدوامی دکل اثرینك بدیعی قیمتی اعتباریله‌ده تورك ادبیاتنك الك بویوك سیماسی اولارق طانیدیغمز «فضولی»، عراق تورکلرندندر؛ ولهجه‌سی اعتباریله‌ده « آذری » عنوانی ویردیکمز لسان دائره‌سنه منسوبدر . اسکی تذکره‌جیلرمزدن صوك آوروپا مستشرقلرینه قدر « فضولی » دن بحث ایده‌نلر بو حقیقتی آز چوق ادراك ایتمشلرسه‌ده ، « کیب » ، « هوآر » وَ « قریمسکی » ده داخل اولمق اوزره هیچ بری آذری ادبیاتنك تکاملنه اصلا واقف اولامادقلرندن ، اونی عثمانلی ادبیاتی دائره‌سنده ایضاحه چالیشمشلر، وَطبیعی،بوسعیلرنده هیچ موفق اولمامشلردر . عراقلی شاعره عائد تاریخی وثیقه‌لر، اسفله اعتراف ایده‌لم که، پك آزدر؛ بویله اولدیغی حالده ، شیمدی‌یه قدر حتی بو محدود وثیقه‌لردن بیله تماميله استفاده ایدیله‌مه‌مسی، البته معذور کوروله‌مز . « فضولی » نك حیاتی وَ اثری حقنده غایت مجمل فقط مثبت وَ تاریخی بر فکر ویرمك مقصدیله یازدیغمز بوکوچوك خلاصه‌ده ، عراقلی شاعره دائر شیمدی‌یه قدر کوزه چارپمامش وثیقه‌لردن تماماً استفاده ایتمکله برابر ، ادبیات تاریخی حقنده‌کی معین وَ معلوم اصوللرمزده صادق قالارق، بوصنعت دهاسنك ناصل بر محیطده وَنه کبی عامللر تأثیریله تشکل ایتدیکنی، وَ مؤخراً تورك ادبیاتنك عمومی تکاملی اوزرنده‌کی تأثیراتنی مثبت بر صورتده ایضاحه چالیشدق . بناءً علیه دوغرودن دوغرویه « فضولی »یی تدقیقه کیریشمه‌دن اول، اولا، عراق وَ آذربایجان تورکلرینك لهجه‌سی اولان آذری لهجه‌سیله بولهجه ادبیاتنك « فضولی »یه قدر کچیردیکی تکامل دورلری حقنده عمومی معلومات ویره‌جکز .

٢

« فضولی » یه قدر آذری ادبیاته بر نظر

اوغوز لهجه‌سی : آذری و عثمانلی شعبه‌لری

تورکلر، چوق واسع وَ یکدیگرندن چوق فرقلی شرائطه تابع جغرافی ساحه‌لرده، مختلف مدنیتلرله تماس ایده‌رك، مختلف سیاسی حاکمیتلر آلتنده یاشادقلری ایچون، تورك لسانی تا اسکی زمانلردن بری برطاقم لهجه‌لره آیریلمشدر. بونلر میاننده قسم اعظمی کوچوجك بر دائره‌یه منحصر محلی «شیوه»لردن، یاخود، تحریر لسانی حالنه کله‌مه‌مش ابتدائی لهجه‌لردن عبارتسه‌ده، مختلف عامللرك تأثیری آلتنده عصرلردن بری «ادبی لسان» حالنه کلمش وَ برچوق ادبی محصوللر وجوده کتیرمش « لهجه »لرده واردر. تورك لساننك اسکی محصولاتی بو نقطهٔ نظردن یعنی محلی « پاتوا » لرك فوقنده وَ کنیش بر جغرافی ساحه‌ده ادبی لسان حکمنه کیرمش لهجه‌لری اعتباریله تدقیق ایده‌جك اولورسه‌ق ، داها مجری بشنجی عصرده « شرقی » وَ « غربی » اولارق ایکی ادبی لسان زمره‌سی کورورز ؛ برنجیسی ، «خاقانیه تورکجه‌سی» ویا ساده‌جه « تورکجه » دینیلن شرق تورکجه‌سیدرکه، مؤخراً «چغتایجه» دینیلن ادبی لهجه‌نك اساسنی تشکیل ایتمشدر . دیکری «اوغوزجه» درکه، آناطولی وَ روم ایلی تورکلریله قافقاس، آذربایجان، عراق وَ الجزیره تورکلرینك لسانیدر؛ وَ مؤخراً «آذری» «عثمانلی» ناملریله ایکی مختلف لهجه‌یه آیریلمشدر . آذری لهجه‌سنك تشکلنه سبب اولان اك مهم عامل، موغول استیلاسنی متعاقب شرقه کلن اوغوز کتله‌لرینك، اسکی اوغوز کتله‌لرینك ثروت لسانیه‌سنه یکی برچوق شیلر علاوه ایتمه‌لری، اونوتولمغه باشلامش لسانی، قومی، ادبی مختلف عنعنه‌لری یعنی اسکی «اوغوز

آذری لهجه‌سی ناصل ونه زمان تشکل ایتدی

حرثی» یکیدن جانلاندیرمه‌لریدر. اساساً سلجوقی - عثمانلی لهجه‌سنك اسکی وَ ابتدائی شکلیله آذری لهجه‌سی آراسنده همان هیچ برفرق یوقدی، دییه بیلیرز. لکن، برطرفدن عثمانلی لهجه‌سنك دیکرندن چوق فرقلی عامللر تأثیریله سرعتلی برصورتده تکاملی، دیکرطرفدن آذری لهجه‌سنك عثمانلیجه‌دن تماماً آیری شرائط دائره‌سنده وَ داها فضله ایران تأثیری آلتنده قالماسی، بو آیریلقلری تزیید ایتمشدر. بوکونکی آذری لهجه‌سنده برطاقم صرفی

شکللر وَ بر طاقم کلمه‌لر واردرکه ، الیوم ادبی لسانمزده قوللانیلمامقله برابر ، یا آناطولینك محلی شیوه‌لرنده وَیا اسکی ادبی لسانمزده موجودر . آذری لهجه‌سنك سلجوقی ـ آناطولی لهجه‌سندن آیری ادبی بر لسان ماهیتی آلماسنه باشلیجه سبب ، آذری ساحه‌سنك آناطولی مراکز سیاسیه‌سنه تابع اولمایه‌رق مستقل دولتلره مقر تأسس اولماسی ، وَمؤخرآده قارا وَآق قویونلولر ، صفویلر کبی تورك خاندانلرینك اداره‌سی آلتنده عثمانلیلردن آیری ـ حتی مذهب اعتباریله اونلره شدتله خلافکیر ـ دیکر بویوك بر ادارهٔ سیاسیه‌نك نوه‌سنی تشکیل ایتمه‌سیدر . ایرانك قوتلی عنعناتنه مربوط قالمه‌یی کندیلری ایچون اساسی بر سیاست عد ایدن وَ عثمانلیلرك غرب ملت ومدنیتلریله تماس ایده‌رك اوروپا ایچلرینه ایلرله‌مه‌سنه مقابل داها فضله آسیائی وَ عشیری بر ماهیت محافظه ایله‌ین صفوی خاندانی ، آذری ساحه‌سنی ـ هیچ اولمازسه قسماً ـ «شیعیلك» رابطه‌سیله دیکر «اوغوز ـ آناطولی» تورکلرندن آییرماسه‌یدیلر ، استانبول سراینه مربوط اولاجق اولان اوساحه ، حقیقت حالده آذری ساحه‌سی اولان سائر «شرقی آناطولی» مملکتلری کبی ، عثمانلی لهجه‌سنی تحریر لسانی اولارق قبول ایده‌جك وَ آذری لهجه‌سی شیمدیکی کبی ادبی بر ماهیت آلامایه‌جقدی . مرکزیت سیاسیه‌نك وَ اولجه تقرر ایتمش ادبی لهجه‌نك تحکمنك بوخصوصده چوق بویوك بر تأثیری واردر : « تیمور » وَ چوجوقلری زماننده خراسان وَ ایرانده یتیشن تورك شاعرلری ، مؤسس بر لسان ادبی اولان وَ سرایلرده قونوشولان «چغتایجه» یی قوللاندقلری حالده ، « صفویلر»ك دور اعتلاسنده ینه عینی یرلرده یتیشن شاعرلر داها فضله آذری لهجه‌سنی استعمال ایدییورلردی . اکر آذری ساحه‌سی یا عثمانلیلرك ، یاخود ، چغتایجه‌یی رسمی وَادبی لسان اولارق قبول ایدن متعصب وَ سنی المذهب «اوزبك» خانلرینك حاکمیتی آلتنده قالسه‌یدی ، اوزمان قلاسیق آذری ادبیاتی انکشاف ایده‌میه‌جك ، وَاوساحه‌لرده یالکز آذری خلق ادبیاتی یاشایه‌رق ، قلاسیق شاعرلر عثمانلیجه‌یی یاخود چغتای لهجه‌سنی ادبی لسان اولارق قوللانه‌جقلردی . مع مافیه ، بوتون بو آیریلقلره وَبو اوچ لهجه ادبیاتنك خصوصی بر خط تکامل تعقیب ایتمه‌لرینه رغماً ، بو لهجه‌لر ادبیاتلری آراسنده دائما صیقی رابطه‌لر موجود اولمش ، « نسیمی ، نوائی ، فضولی » کبی بویوك صنعتکارلرده بو خصوصده پك مهم روللر ایفا ایتمشلردر .

آذری لهجه‌سنك بوكونكی ساحه‌سی

بوكون آذری لهجه‌سنك حكمران اولدیغی ساحه شودر: اولاً، جنوبی قافقاسیا [یعنی اسكی اران] توركلرینك متمكن اولدقلری قافقاس آذربایجـانی ایله ایران آذربایجانی كه ، آذری توركلری بوراده یك مهم بر كتله حالنده مالكدرلر؛ ثانیاً، داغینیق بر حالده همدان حوالیسی، فارسستان، خراسان وطهران ولایتلری. عراق وشرقی آناطولی اهالیسندن مهم برقسمی ایچون آذری لهجه‌سی بوكون ساده‌جه تكلم لسانی ماهیتنده قالمش، عثمانلی حاكمیت سیاسیه‌سی آلتنده یاشادقلری جهتله مركزیت تأثیریله استانبولك معنوی ولسانی نفوذی ادبی لسان اوزرنده حكمران اولمشدر. براز اول ایضاح ایتدیكمز وجهله، مركزیت سیاسیه‌نك ادبی لسان اوزرنده‌كی تأثیری بالخاصه اسكی زمانلرده اوقدر بویوكدر كه، مثلا «بغداد» آق قویونلولره، صفویلره تابع بولوندقجه « تبریز » لسانی، عثمانلیلرك النه كچدكدن صوكراده استانبول لهجه‌سی اوراده یتیشن شاعرلر اوزرنده طبیعتیله اجرای تأثیر ایتمشدر . چونكه سرای وسرای عنعنه‌لرینه صادق اولان امرا ، شاعرلر ایچون باشلیجه استنادگاهی تشكیل ایدییوردی. مع مافیه خلق ادبیاتی ، خطاب ایتدیكی كتله اعتباریله، شیوه خصوصیتلرینی دائماً محافظه ایتمش ، كندی سـیر طبیعیسنی تعقیب ایله‌مشدر .

آذری ادبیاتنك منبعلری : ١ § خلق ادبیاتی

آذری توركلری و لهجه‌لری حقنده ویردیكمزی بو ایضاحاتدن صوكرا، آرتق دوغرودن دوغرویه آذری ادبیاتنك منشأ وانكشافی مسئله‌لرینی تدقیقه باشلایه‌بیلیرز . آنجاق ، بو ادبیاتك ماهیتی حقنده صریح بر فكر ویره‌بیلمك ایچون ، ابتدا بونك منبعلری حقنده براز ایضاحاته احتیاج واردر. سائر لهجه‌لر ادبیاتلری كبی آذری ادبیاتی ده باشلیجه ایكی بویوك منبعدن استفاده ایتمش، اونلردن آلدیغی عناصرك برلشمه‌سـیله وجود بولا بیلمشدر : بونلرك برنجیسی خلق ادبیاتی ، ایكنجیسی اسلامی ایران ادبیاتی تأثیریدر . آذری سـاحه‌سی توركلرینك اصلی وكثیف كتله‌سنی تشكیل ایدن اوغوزلر آراسنده ، داها بوساحه‌لره كلمه‌دن چوق اول، قوتلی برخلق ادبیاتی ، خلق شاعرلری (اوزانلر) ، خلق توركو وماصاللری موجود اولدیغنی مختلف اثرلرمزده تفصیلاً كوسترمشدك . موغول استیلاسنی متعاقب بو ساحه‌لره یكیدن كثیف اوغوز كتله‌لری كلمه‌سی ، اسكی حرثك جانلانماسنی وخلق ادبیاتنك بورالرده غربی ومركزی آناطولیده كندن چوق داهاقوی واصلی برماهیتده قالماسنی موجب اولدی . « دده قورقوت » حكایه‌لری بورالرده عصرلردن بری قوتله

یاشادیغی کبی، حالا بیله بوسبوتون اونوتولمامشدر . بیزانسلیلر ، کورجیلر ، ارمنیلرله حال‌حربده بولوندقلری ایچون حسیات جنکاورانه‌لری دائما حال‌تیقظده اولان بوساحه تورکلری آراسنده ، اللرنده قوپوزلرله جنك دستانلری ، دده‌قورقوت منقبه‌لری ترنم ایده‌ن برطاقم اوزانلر بولوندیغی وبوشفاهی ادبیاتك خلق کتله‌سنی عصرلرجه تطمین ایتدیکی محققدر . اوغوز حرثنك آذری ساحه‌سنده بوتون قوت وصفوتی محافظه ایتدیکی، المزده‌کی «دده‌قورقوت» حکایه‌سنك بوساحه‌ده تثبیت اولونماسی و «کوراوغلو، شاه‌اسماعیل ، اصلی ایله کرم » کبی خلق حکایه‌لرینك ینه بوشرقی ساحه‌لرده تشکلی ایله پك قولای اثبات اولونه‌بیلیر . ایشته ینه‌بوسببدن دولاییدرکه ، قلاسیق آذری ادبیاتی تشکل ایتدکدن صوکراده ، بوادبیات دائره سنده خلق تأثیراتنك داها قوتله محسوس اولدیغی ، قلاسیق شاعرلرك خلق وزنی بوسبتون اهمال ایتمه‌دکلرینی ، « طویوغ » نامی آلتنده‌کی ملی شکلك ینه بوراده تکوننی کوریپورز . اساساً چوق قوتلی وچوق «اوریژینال: شخصی وَابداعی»اولان خلق ادبیاتمزك بونفوذی، مستقبل آذری ادبیاتی ایچون شبهه‌سز پك مفید اولمش، اوکاباشقاجه برخصوصیت ویرلمشدر.

٢ § اسلامی ایران تأثیراتی

کاشغردن « بوداپشته » یه‌و « سرای » دن « قاهره » یه قدر کنیش برساحه‌یه یاییلان تورکلر ، عمومیتله ، اسلام مدنیتنك واسلامی ایران ادبیاتنك قوتلی تأثیری آلتنده قالدقلرندن ، قلاسیق آذری ادبیاتنك تشکلنده بوعمومی نفوذی‌ده نظردن غیب ایتمه‌ملیدر . جغرافی موقعلری اقتضاسی اولارق ایرانله‌اك چوق تماس‌ایده‌ن اوغوز تورکلری، شهرلرده‌بوتضیقی اعظمی‌صورتده‌دویدیلر: داها سلچوقیلرزماننده‌ن باشلایه‌رق خوارزمیلر ، ایلخانیلر ، جلایرلر، .کبی مختلف سلاله‌لر دورنده، سرایده، مدرسه‌ده ، حکومت دائره لرنده فارسی لسانی حکمران اولدی . نسلاً تورك اولان عجم شاعرلری تورك حکمدارلرینه فارسی اثرلر تقدیم ایدییورلر ، سرایلرنده تورکجه قونوشولان حکمدارلر بیله بربریله فارسی مشاعره‌ده بولونیورلردی. «خوارزمیلر» زماننده تورکجه بویوك براهمیت قازانامامشدی؛ موغول استیلاسنی متعاقب موقت بر زمان ایچون سنده‌لەین عجم حرثی ، موغوللرك اسلامیتی قبولندن صوکرا، سرایلرده تکرار قوتله‌ندی : موغول تاریخ وشهنامه‌لری عجمجه یازیلیور ، عربجه داها فضله دینی مؤلفاتده قوللانیلیوردی . « تبریز » کبی بویوك تورك مرکزلرنده « تورکجه » خلقك تکلم لسانی تشکیل ایتمکله‌برابر ، مدرسه‌لرده

ویوکسك محفللرده عجم حرثی حکمراندی . تورکلرله بوقوتلی تماسك فارسی اوزرنده‌کی تأثیری ، برچوق تورکجه وبرآز موغولجه کلمه وتعبیرلرك عجمجه‌یه کچمه‌سی ، بعض شاعرلرك « فارسی ـ تورکجه ـ موغولجه » ملمعلر یازمه‌سی ، « ابن مهنا » نك اثری قبیلندن بعض لغت کتابلرینك میدانه چیقمه‌سی اولدی . هرحالده ایران ادبیاتی، بوآذری ساحه‌سنده، موغول استیلاسندن صوکراده انکشافنه دوام ایتمش، ویکی تشکله باشلایان قلاسیق آذری ادبیاتنه نمونه وظیفه‌سنی کورمشدر .

آذری ادبیاتنك ایلك دورلری

«اوغوزجه» نك هنوز «شرقی» و « غربی » اولارق ایکی ادبی لهجه‌یه آیریلمادیغی ایلك زمانلرده آذری ساحه‌سنده نه کبی تورکجه اثرلر وجوده کلدیکنی لایقیله بیله‌میورز . لکن ، کرك بوزمانلرده کرك موغول استیلاسندن صوکراکی ایلك دوره‌لرده میدانه چیقان اثرلرك ، عمومیتله « سلجوقی ـ آناطولی » اثرلرندن همان همان فرقسز اولدیغنی سویله‌یه بیلیرز . هله سلجوقیلرك النده‌کی شرقی آناطولی شهرلرنده یازیلان اثرلر، عراق، ایران وآذربایجانده‌کی عمومی آذری لهجه‌سندن خارج صاییلاماز . ایشته بوندن دولایی ، بالخاصه هجری سکزنجی عصره‌قدر « آذری » و « سلجوقی ـ عثمانلی » ادبیاتلرینك انکشافی عادتا مشترك برصورتده واقع اولدیغی کبی، حتی سکزنجی عصر ظرفنده‌بیله بوافتراق اوقدرصریح برحال آلامامشدر . المزده‌کی ناقص وثیقه‌لره کوره، الك اسکی آذری شاعری اولمق اوزره «شیخ عزالدین پورحسن اسفراینی» یی طانیورز. هجری « ٦٤٢ » تاریخنده

حسن اوغلو « شیخ عزالدین پورحسن اسفراینی »

ثوله‌ن « رضی‌الدین علی‌لالا » نك مریدی « شیخ جمال‌الدین احمد ذاکر » خلفاسندن اولان بو تورك صوفیسی، ٧٠٠ تاریخلرنده‌یاشامش وشهرت قازانمشدر. فارسیده «پورحسن» وتورکجه‌ده «حسن‌اوغلو» تخلص ایده‌رك تورکجه‌وعجمجه شعرلر یازان بوذاتك دیوانی، «دولتشاه سمرقندی» زماننده بیله آذربایجان وآناطولی تورکلری آراسنده پك معروفدی. سکزنجی عصرده شعرلری قپچاق ومصر حوالیسنه‌قدر انتشار ایده‌ن بوبویوك شاعرك تورکجه‌دیوانی هنوزمیدانه چیقمامشسه‌ده، اخیراً المزه‌کچن صنعتکارانه برغزلی، اولجه‌تخمین ایتدیکمز وجهله، اونك آذری شیوه‌سیله یازدیغنی کوسترمکده‌در. اسکی عثمانلی شاعرلرندن «احمد داعی» نك مشهور برغزلی، شبهه‌سز «حسن اوغلو» نی تنظیراً یازیلمشدر . بودورلرك سیاسی ومدنی حیاتی ایجاباتندن اولارق « اورته آسیا،

خوارزم، قبچاق، آذربایجان، عراق، آناطولی، مصر، کبی تورك حاکمیتی آلتنده‌کی مملکتلر آراسنده، یالکز سیاسی دکل اقتصادی وحرثی یك صیقی مناسبتلرده موجوددی؛ بناءً علیه، هرهانکی بر ساحه‌ده یازیلان براثر درحال هرطرفه یاییلیور، وتأثیراتنی هر طرفده بردن اجرایه موفق اولیوردی. «حسن اوغلو» ندن صوکرا، اونی تعقیباً بو آذری دائرهٔ لسانیه‌سنك مختلف یرلرنده برچوق آذری شاعرلری یتیشدیکی طبیعی ایسه‌ده، نزبونلردن باشلیجه‌ایکیسنی، منشألری اعتباریله شرقی آناطولی ساحه‌سنه منسوب «قاضی برهان الدین» ایله «ارضروملی ضریر» ی ـ بزه انتقال ایده‌بیلن اثرلری سایه‌سنده‌بیلیورز. «سالور» قبیله‌سنه منسوب برتورك عالم وحکمداری اولان «قاضی برهان الدین» ك [۷٤٥ ـ ۸۰۱] کورولتولی حیات سیاسیه‌سی تماميله معلومدر؛ مورخ «عینی» یه نظراً عربی وفارسی شعرلرده یازان بو شاعرك، غزللر، رباعیلر وطویوغلردن مرکب تورکجه دیوانی، آذری لهجه‌سنك بوتون اوصافنی کوسته‌ریر؛ اثرلرنده، شکلك ولسانك ابتدائیلکنه ورکا کتنه‌رغماً، صمیمی وچوق جانلی، خصوصی برادا واردر. دنیانك فانیلکنی، عشق ارلری نظرنده ایکی جهانك برکاسه حکمنده اولدیغنی، معشوق وعاشقلك وحدتنی ترنم ایتمك صورتیله بر آز ایران متصوفلرینك تأثیراتی کوستره‌ن بوشاعرك منظومه‌لرنده، هرکونکی حیاتدن آلنمش صمیمی، ملی مفهوملرده واردرکه، اوقابا سطرلر آلتنده کندیسنك خشین، جنکاور، جسور روحی کورونور. [۷۹۰ھ] ده بر «سیر» کتابی و (۷۹٥ ـ ٦) ده حلب نائبی «امیر چوپان» نامنه بر «فتوح الشام ترجمه‌سی» وجوده کتیره‌ن «ضریر مصطفی بن یوسف بن عمر المولوی الارزن الرومی» ده کرك آذری کرك عثمانلی ادبیاتی دائره‌لرینه ادخال اولونه‌بیلیر.

قاضی برهان الدین وَارضروملی ضریر مصطفی

لکن، آذری ادبیاتنك بوعصرده‌کی اك بویوك شخصیتی، تأثیراتنك وسعت وَدوامی اعتباریله بوتون تورك ادبیاتنك اك بویوکسك ممثللرندن صایه‌بیله‌جکمز «نسیمی» در. سکزنجی عصرك صوك زمانلرنده عراق، آذربایجان، ایران، حلب وَآناطولی ساحه‌لرنده سرعتله یاییلان «حروفیه» مسلکنك اك مهم ارکانندن ـ یعنی واضع مذهب «فضل الله حروفی» نك خلیفه‌لرندن ـ اولان بو بویوك شاعر، صمیمی بر وجد صوفیانه ایله فارسی وَ بالخاصه تورکجه شعرلر یازمش، حروفیلکك

سید عماد الدین نسیمی

انتشاری تاریخنده بویوك بررول اویناپەرق آناطولیدەدە دوقوزنجی عصردن اعتباراً «رفیعی» کبی مهم شاکردلر یتیشدیرمشدر. (۸۰۷)دە «حلب»دە دریسی یوزیلان بوالمی صنعتکار، لهجهٔ نظمی اعتباریله تماماً آذری دائرەسنه منسوب اولدیغی حالده، عثمانلی ادبیاتی اوزرندەدە پك دەرین ایزلر براقدی. «فضولی» ده داخل اولمق اوزره بوتون آذری شاعرلری، ایکی عصر، اونی کندیلرینه مقتدا بیلدیلر؛ بوعصرلر اثناسنده یتیشن آذری شاعرلرینك اکثریتله حروفیلکی قبول ایتمەلرنده «نسیمی» نك بویوك تأثیری اولدیغی کبی، حتی «فضولی» ده بیله، لسان، ادا، طرز تحسس اعتباریله اونك نفوذی پك قولای تفریق وتشخیص اولونەبیلیر.

دوقوزنجی عصر آذری شاعرلری

«نسیمی» دن صوکرا، دوقوزنجی عصر ظرفنده آذری ادبیاتنك اولدقجه انکشاف ایتدیکی وَ «قارا قویونلولر، آق قویونلولر» کبی تورك سلالەلری زماننده «بغداد» وَ «تبریز» کبی بویوك تورك مرکزلرینك برچوق تورك شاعرلرینه جلوکاه اولدیغی محققدر. «ماوراءالنهر» وَ «خراسان»دە تیموریلرك، آناطولی وَ روم ایلیده عثمانلی سلطانلرینك قوتلی وَ پارلاق حرث مرکزلری یاراتمغه چالیشدقلری صیراده، بوایکی ساحه اورتەسنده متوسط بروضعیتده قالان آذری شاعرلری، کندی لهجەلریله یازدقلری قدر فارسی لسـانیلەدە دیوانلر ترتیب ایدییورلردی. بوندن دولاییدرکه اودوره عائد «تذکرهٔ شعرا» لرده تورکجه یازان برچوق شاعرلر سادەجه عجم شاعری اولارق قیدایدیلمشدر. برکت ویرسون عثمانلی تذکرەجیلرینك همتی سایەسنده، عثمانلی سرایلرینه بوعصر اثناسنده کلن برطاقم آذری وَ چغتای شاعرلرینك اسملری وَ بعض اثرلری مضبوط ومقید بولونیور: «خلیلی، بصیری، جملی، الخ..» کبی. بوجریان اونجی عصردەدە دوام ایدەرك، شرق مملکتلرندن عثمانلی ساحەسنه مختلف شاعرلر کتیرمشدر. بودورلر مناسبات فکریەسنك وسعت وماهیتی حقنده بر فکر ویرمك وَ آذری ساحەسنك نه کبی ادبی وَ حرثی نفوذلر آلتنده قالدیغنی کوسترمك اوزره، «یاووز سلطان سلیم» ، «تبریز» ، دخولنده چغتایجه قصیده ویریلدیکنی، کذلك اونجی عصرده آنا لسانی آذریجه اولان خراسانده ــ «نوائی» دورینك حالا دوام ایدەن نفوذ وتأثیری آلتنده ــ چغتایجەنك ادبی لسان اولارق قوللانیلدیغنیدە علاوه ایدەلم. دوقوزنجی عصرده «آق قویونلولر» ساحەسنده یتیشن باشلیجه شاعرلردن، باشـده «سلطان یعقوب» اولمق اوزره، شاعر «بیخودی» یی، وَ بالخاصه، «فضولی» اوزرندەکی

تأثیری وَ کرك ترجمهٔ حالنه عائد معلومات کافیه نك کرك بعض اثرلرینك موجودیتی اعتباریله،

ملك الشعرا «حبیبی»

«حبیبی»یی ذکر ایده بیلیرز. آذربایجانده کی «کوك چای» ناحیه سنده «برکشاط» قصبه سنده دوغارق ابتداچوبانلقله کچینیرکن اوزون حسنك اوغلی «سلطان یعقوب»ك [۸۸۳-۸۹٦] لطف تربیتیله یتیشن وَ مؤخراً «شاه اسماعیل صفوی» نزدینه کله رك «ملك الشعرا» پایه سیله تکریم اولونان بو بویوك شاعر، بیلمه دیکمز هرهانکی برسببدن دولایی، «بایزید ثانی» دوری اواخرنده استانبوله کلمشدر. سلیم اول دورنده یعنی ۹۲٦ دن اول وفات ایده رك «سودلیجه» ده «جعفر آباد» تکیه سی جوارینه دفن اولونان بوشبهی ـ حق داها قوتلی بر احتمال ایله ـ «حروفی المذهب» شاعر، «نسیمی» نك داها متکامل بر معقبی، داها واضح بر تعبیر ایله، «نسیمی» ایله «فضولی» آراسنده برخط وصل عد اولونه بیلیر. آذری لهجه سیله وَ اوادبیاته خاص اولان صمیمی وَ صوفیانه ادا ایله عاشقانه اثرلر یازدیغندن دولایی، اسکی عثمانلی تذکره جیلری «اداسی عجمانه وَ خلاف اسلوب شعرای زمانه» بولمشلرسه ده، «برطرز خاص وَ اسلوب مخصوصی اولوب بوفنده فرزانه وَ طریقنده یکانه اولدیغنی» ده اعترافدن کری دورمامشلردی. اودور عثمانلی ادبیاتنك تعقیب ایتمکده اولدیغی مصنع وتکلفلی وادیلره صاپماپه رق، ساده، صمیمی، صوفیانه وَ هر حالده پك «اوریژینال» بر طرزه تمایل خصوصنده، «حبیبی» اودور آذری شاعرلری آراسنده براستثنا تشکیل ایتمز؛ «سلیم اول» دورنده «اسماعیل صفوی» سراینده ن استانبوله کلن «شاهی» شرقی» کبی شاعرلرده ده بو تمایل پك صریحدر. «حبیبی»له عین زمانده آذری ادبیاتنك اك یوکسك وَ خصوصی سیمالرندن بری ده، شبهه سز، «صفویه» سلطنتنك مؤسسی «شاه اسماعیل صفوی» در [۹۰۷-۹۳۰].

خطایی
«شاه اسماعیل صفوی»

«شیخ صفی الدین اردبیلی» دن بری پارلاق بر هالهٔ قدسیتله محاط اولان بوتورك عائله سی، «شاه اسماعیل»ك یوکسك وعزمکار شخصیتی سایه سنده، شیخلکله شاهلغی مزج ایده رك ایران، خراسان، آذربایجان وَ عراق حوالیسنده قوتلی بردولت وجوده کتیرمش اولیور وَ اوساحه لرده عصرلردن بری یاشایان شیعی ـ باطنی جریانلرینی «دولت دینی» حالنه صوقیوردی. بوتورك دولتنك ـ آوروپا عالملرنجه حالا آکلاشیلامایان ـ معمای تأسسنی وَ تورك تمایلات دینیه سنك بوخصوصده کی بویوك رولنی دیکر براثرمزده مفصلاً آکلادیغمز جهتله، بوراده «شاه اسماعیل»ك دینی وَ سیاسی شخصیتی اوزرنده اصرار ایده جك دکلز. عصرلردن بری موجود «تورکمن قیزیلباشلغی»

جریانندن اعظمی صورتده استفاده ایله اوجریانك باشنه کچن وَ بر آرالق آناطولیده‌کی ٧ عثمانلی حاکمیتنك تملرینی صارصان «شاه اسماعیل» ، «نسیمی» وَ «حبیبی» کبی «حروفی» ایدی ؛ وجدلی وَصنعتکار برروحه مالك اولان بوکنج « رئیس روحانی » ، کندیسنه تعبدایده‌ن ایرانی‌الاصل مریدلری ایچون برطاقم فارسی شعرلر یازدیغی کبی، اصل منبع قوتی وَ استناد کاهی تشکیل ایده‌ن تورکلر ایچون‌ده ـ کوچوك بر دیوان تشکیل ایده‌جك قدر ـ صوفیانه وَ عاشقانه بر چوق منظومه‌لر وجوده کتیردی . بویوك بر « دینی طائفه Sécte » نك روحانی وَجسمانی رئیسی اولمق ملابسه‌سیله ، اونك شعرلرنده، صنعت غایه‌سندن زیاده مذهبی تلقین و تعمیم غایه‌سی کوزه‌تیلمش، یعنی ، اسکی تورك صوفیلرینك «خواجه‌احمد یسوی» دن بری تعقیب ایتدکلری عنعنه‌یه اتباع اولونمشدر. ینه بوعنعنه‌یه اتباعاً‌درکه «خطایی» مخلصنی قوللانان «شاه اسماعیل صفوی» ، عجم عروضیله یازدیغی اثرلردن باشقا ، آذری ساحه‌سنده وَ تورکمن بویلری آراسنده پك قوتلی بولونان خلق ادبیاتی وَ «یونس» کبی اسکی خلق صوفیلرینی تقلیداً، پارماق حسابیله‌ده قوشمه شکلنده «الهی» لر یازمشدر. آناطولی وَایران قیزیلباشلری آراسنده بوشعرلر حالا کمال وجدله اوقونمقده وَ «سورمه» دینیلن آیینی اجتماعلرده سازله ترنم اولونمقده‌در ؛ قیزیلباشلر وَسائر اوکا بکزه‌ین « علی‌اللهیلر » کبی زمره‌لر آراسنده « خطایی » یی تقلیداً او جنس بر چوق منظومه‌لر داها یازلمش وَ بویله‌جه « مذهبی زمره ادبیاتلری » تشکل ایتمشدر . « خطایی » نك شعرلری « بکتاشی ـ حروفی » لر آراسنده‌ده ـ « نسیمی » نك منظومه‌لری کبی ـ پك شایعدر. آذری ادبیاتنك عمومی تکاملنده «خطایی» نك موقعنی ایضاح ایچون شونی سویله‌یه‌لم‌که، «حروفی» عقائدینه‌ده طرفدار اولان بو شاعر ، صراحةً « نسیمی » نك معقب ومقلدیدر ؛ یالکز ، موقعی وَ خطاب ایتدیکی زمره‌نك ماهیتی اعتباریله اونده خلق ادبیاتی تأثیری چوق داها قوتلیدر. « نسیمی » دن « حبیبی » یه قدر، رنك صوفیانه‌سنی شکلاً محافظه‌ایتمکله برابر آز چوق « لادینی » بر ماهیت آلان آذری ادبیاتی ، « خطایی » ایله رجعی بر حرکت یاپه‌رق تکرار « نسیمی » دائرهٔ نفوذینه کیرمشدر. مع‌مافیه بو، آذری ادبیاتنك تکامل طبیعیسی اوزرنده پایدار برتأثیر یاپامایه‌رق، ساده‌جه ، مذهبی بر زمره ادبیاتنك تملنی قورمش ، وَ آذری شعری، « فضولی » یه قدر، ینه اسکی مجراسنی تعقیب ایتمشدر . مع‌مافیه بوکا رغماً « خطایی » یی آذری ادبیاتنك ـ «نسیمی» وَ «فضولی» درجه‌سنده اولمامقله برابر ـ بویوك شخصیتلرندن بری وَ بر مرحله‌سی اولارق قبوله مجبورز .

۳

« فضولی » و اثری

« فضولی » عرقاً تورکدر

«فضولی» مخلصیله معروف «محمد بن سلیمان» ك نه زمان دوغدیغی المزده کی تاریخی وثیقه‌لر بیلدیرمیور «ابو الضیا توفیق» بك ۹۱۰ تاریخنده دوغدیغی سویلرسه‌ده، هیچ بر وثیقه‌یه استناد ایتمز. « حله » مفتیسنك اوغلی اولدیغی حقنده‌کی روایتده بو نوعدندر. یالکز، « عالی » نك مولداً ومسکناً بغدادلی اولدیغی سویله‌مه‌سنه مقابل، « قینه‌لی زاده » « حله » لی اولدیغی، « ریاضی » ایسه ـ مشهور قطعه‌سنه استناداً ـ « کربلا »ده دوغدیغی ایلری سورمکده‌درلر. بو صوك مطالعه بزجه اك دوغروسیدر. هر حالده بوتون بو منابعك اتفاق ایتدیکی نقطه، فضولینك عراق حوالیسندن اولماسنده‌در. محل ولادتی حقنده بو قدر اختلاف بولونان عراقلی شاعرك هانکی عرقه منسوب اولدیغی حقنده المزده قطعی دلیللر بولونیور: «قله‌مان هوآر»له «قریمسکی»نك اونی « کورد » عد ایتمك خصوصنده‌کی ادعالری، شاعرك منسوب اولدیغی «بایات» عشیرتنك بر کورد عشیرتی اولدیغی ظننندن ایلری کلمکده‌در؛ فی الحقیقه، عراق حوالیسنده بو نامده ـ اصلاً کورد ویا صوکرا کوردله‌شمش ـ بر عشیرت موجود اولوب بونلرك اون ایکنجی عصر مبادیسنده بر طاقم وقایعه اشتراك ایتدکلرینی بیلیورسه‌قده، بوندن داها اول، اوغوز بویلری آراسنده « بایات » اسمنده بر بوی بولونوب مختلف اوغوز مهاجرتلری اثناسنده بونلردن بر قسمنك عراق حوالیسنه کلدکلرینی، وَ حتی بوکون بیله

فضولی «بایات» تورکلرندندر

عراقك اك کوزل بر تورك قصبه‌سی اولان « کفری » جوارنده بو عشیرتك کویلی حالنده یاشادیغنی خاطرلامالی‌یز. فضولینك یتیشدیکی اونجی عصر ظرفنده، تحصیل و تربیه کورمش کوردلرك تورك حرثی تأثیری آلتنده‌قالارق حتی تورکجه ـ طبیعی آذری تورکجه‌سیله ـ شعرلر یازدقلری معلوم ایسه‌ده، « فضولی » یی بو صنفه ادخال ایتمك قابل اولاماز؛ چونکه بالذات کندیسی، فارسی دیواننك مقدمه‌سنده‌کی شو سوزلرله، تورکجه‌نك کندی آنادیلی اولدیغنی اعتراف ایتمکده‌در: « بعضاً عربجه اشعار تنظیم ایتدم وَ عرب فصحاسنی فنون عربیه ایله هپ محظوظ قیلدم. بو بنم ایچون قولایدی، چونکه عربجه بنم مباحثهٔ علمیه

لسانم ایدی. بعضاً اسب طبعمی تورکجه میداننده قوشدوردم وَ تورکجه نك لطائف کلامیله تورك ظریفلرینه فائده بخش اولدم . بوده بنم ایچون مشکلاتی موجب اولمادی ، چونکه تورکجه بنم سلیقهٔ اصلیه مه موافق کلدی» فضولینك عرقاً تورك اولدیغنه دیکر قوتلی بر دلیل ده ، اونك «بایاتلر» دن اولدیغنی ابتدا تصریح ایدن « صادقی » نك ، مشارالیهی « اتراك خوش طبعلاری » ندن باحث اولان « یدنجی مجمع » ده ذکر ایتمه سیدر.

عثمانلیلرك بغداد فتحنه قدر فضولینك حیاتی

زمان ولادتی وَ عائله سی حقنده معلوماتمز اولمایان «فضولی» نك کنجلکنی ناصل وَ نره ده کچردیکنی، کیملردن اوقودیغنی لایقیله بیلمیورز. دانشمندلکی مناسبتیله «ملا» لقبنی آلدیغی ، علوم عربیه یی «رحمة الله» دن وَ ادبیاتی ده «حبیبی» دن اوکرندیکی حقنده کی روایتلرك نره دن چیقدیغی مشکوکدر . بو خصوصده اك زیاده تفصیلات ویرن «صادقی» یه کوره « ابراهیم خان » معیتنده بغداده کلمش وَ اونك سلطان سلیمان قانونی قارشیسنده مغلوب اولارق عراقه دونوشنده « حله » ده ظاهر علومنی تحصیله چالیشه رق آز زمانده کسب کماله موفق اولمشدر . بو قیصه وَ مبهم افاده سائر منابع تاریخیه ایله پك کوچ قابل تألیفدر : فضولینك « بنك و باده » سنی « شاه اسماعیل صفوی » یه اتحاف ایتدیکی وَ « شاه اسماعیل » ك « بغداد » ی ٩١٤ ده «لالا حسین» معیتنده براوردو کوندره رك ضبط ایله دیکی دوشونولورسه ، هر حالده بو اثرك ٩١٤ ایله - شاهك تاریخ فاتی اولان - ٩٣٠ آراسنده وجوده کلدیکی استدلال اولونه بیلیر . « صادقی » نك بحث ایتدیکی «ابراهیم خان» ، کانجه ، « فضولی » نك « بحمدالله والمنه که توفیقات ربانی ✡ یتوردی منزل مقصوده ابراهیم سلطانی » مطلعلی قصیده سنده موضوع بحث اولان و ینه او قصیده دن « مشهد » دن کلدیکی وَ قویو برشیعی اولدیغی استنباط ایدیله بیلن بو ذات ، « شاه طهماس » ك ایلك سنه لرنده « بغداد » ده صفویلر نامنه اجرای حکومت ایدن « موصلو » آدلی کورد قبیله سنك رؤساسندن « ابراهیم خان موصلو » در . « فضولی » یی بونك معیتنده کربلادن بغداده کلمش عدایتسه ك بیله ، « صادقی » نك افاده سی ینه ناقابل ایضاح قالیور ؛ چونکه « ابراهیم خان » « سلیمان قانونی قارشیسنده مغلوب اولمامش ، معیتیله برابر « شاه طهماس » نزدینه کیده رکن ، عثمانلی حکمدارینك حمایه سی آلتنده « بغداد » ده اجرای حاکمیت قوران برادرزاده سی « ذوالفقار » ك غدر و خیانتیله مقتول دوشمشدر . بغدادده « ذوالفقار » ك حاکمیتی اثناسنده وَ مؤخراً « شاه

طهماس » ك شهری یكیدن استردادینی متعاقب « فضولی » نك ناصل وَ نره ده یاشادیغنی بیله میورز ؛ یالكز [۹٤۱] ده « سلطان سلیمان قانونی » بغدادی ضبط ایتدیكی زمان ، «فضولی» نك ، عثمانلی حكمدارینه «كلدی برج اولیایه پادشاه نامدار» تاریخ مشهورینی محتوی قصیده سنی تقدیم ایتدیكی ،

عثمانلیلر دورنده فضولی

كذلك صدراعظم ابراهیم پاشایه ، قاضیعسكر قدری افندی یه ، نشانجی جلالزاده یه قصیده لر ویره رك ، اوردوده بولونان شاعر «خیالی» ایله ده مناسبات دوستانه ده بولوندیغی معلومدر . فضولی دیوانده داها بونلردن باشقا بر طاقم عثمانلی رجال و امراسنه ، مثلا رستم پاشایه ، محمد پاشایه ، آیاس پاشایه تقدیم ایدیلمش قصیده لر واردر كه ، بونلر ، زاواللی شاعرك ، صفویلر دورنده اولدیغی كبی عثمانلیلر زماننده ده لایق اولدیغی درجه ده تقدیر و ترفیه ایدیلمه دیكنی كوسته رییور . نشانجی محمد پاشایه یازدیغی مشهور مكتوب ده بونی مؤیددر . بوتون فضل و عرفانه ، قدرت صنعتكارانه سنه رغماً حیاتنی دائماً مادی احتیاجلر ایچنده كچیره ن بوداهی شاعرك زمان وفاتی قطعیتله تعیین ممكندر : همشهریسی وَ معاصری اولان تذكره صاحبی « عهدی » ، « كچدی فضولی » جمله سنك افاده ایتدیكی وجهله ۹٦۳ ده « كربلا » ده طاعوندن اولدیكنی سویلركه ، « ریاضی » وَ « قافزاده » تذكره لرنده ده بو تاریخ قبول ایدیلمشدر . یالكز « كاتب چلبی » ، « كشف الظنون » ده ۹۷۰ حدودنده وفات ایتدیكنی ادعا ایده رسه ده ، بو ، « كُچدی » كلمه سنك « كوچدی » شكلنده یازیلماسیله تاریخك ۹٦۹ - یعنی ۹۷۰ حدودینه - چیقاریلمه سندن ایلری كلن بر خطادر ؛ بویا كلیشلغك فرقنه وارامایان بعض آوروپا مؤلفلریله « ابوالضیا توفیق » وَ « بروسه لی طاهر » بكلر ، شبهه سز ، آلدانمشلردر . بوندن اون ایكی سنه قدر اول « كربلا » ده فضولینك تربه سنی زیارت ایده ن « علی سعاد بك » ، اوصیراده تعمیر ایدیلمكده اولان تربه نك حالنی وَ تربه یی احتوا ایده ن بكتاشی دركاهنده « فضولی » حقنده موجود عنعنه یی ضبط و تثبیت ایتمشدر .

كربلاده فضولینك قبری

عنعنه یه كوره ، بوتكیه یی فضولیله معاصر اولان «عبدالمؤمن دده» تأسیس ایتمش ، اوكا انتساب ایدن وَ تكیه نك « چراغسوز » ی اولان «فضولی» ده وفاتنده - وصیتی موجبنجه - شیخك یاننه دفن اولونمشدر : « صحن شریفك بویوك قاپیلرندن برینه قارشی كلن وَ آنجاق دیوارلری یاپیلارق قبه سنك داها یوكسه له مه مش محیطنده دیوارجیلر ایشله ین تربهٔ فضولی یه داخل اولدق . ایشچیلردن بری ، قبه نك

باشلایه‌جقی درت کوشه‌لرده عربکاری تزیینات معماریه قابارتمه‌لری یالکزجه مشغولدی . باصدیغمز یرك آلتنده فضولی‌ایله عبدالمؤمن‌دده یاتیورلردی . تربه‌نك جبه‌سی‌سوقاقدن بر متروقدر ایچرلك وَ براوقدرده یوکسکلجه‌ایدی . اوکنده جبه‌نك طولنجه‌قالاجق اولان اوبرمترو عرضنده‌کی اوزونجه‌بوشلغك ایکی کوشه‌لرینه برر سروی دیکیله‌جك ، قاپینك جانبینه‌بر کتابه‌یازیلارق اوکنه‌دمیرپارماقلق چکیله‌جکدی » . « عهدی » نك

فضولینك اوغلی « فضلی »

ویردیکی معلومات، فضولینك «فضلی» آدلی براوغلی اولوب اونك‌ده‌شاعرلکله ایجه‌شهرت قازاندیغی،تورکجه‌دن باشقا عربی وَ فارسی منظومه‌لرده‌انشاد ایتدیکنی وَ بالخاصه « معماجیلق » ده وَ « تاریخ » سویله‌مکده استعداد مخصوصی اولدیغنی کوسترمکده‌در . « سلطان سلیم‌ثانی » دورنده بغداده والی اولان « مرادپاشا » ، بغداد میدانننده بر جامع انشا ایتدیردیکی زمان ، « فضلی » اوکا برتاریخ سویله‌مشدرکه ، « نظمی‌زاده » بونی اثرینه نقل ایتمشدر . شبهه‌سز باباسیله ـ حق‌اوزاقدن ـ مقایسه‌ایدیله‌بیله‌جك برشاعر اولمایان « فضلی » دن باشقا، فضولینك عائله‌سی حقنده هیچ برمعلوماته تصادف ایدیله‌میور.

« فضولی » نك شیعیلکی

فضولینك هانکی مذهبه‌منسوب اولدیغی مسئله‌سی شوصوك زمانلرده‌مطبوعات‌ساحه‌سنی‌براز‌فضله‌جه‌اشغال ایتدیکی‌ایچون، شاعرك روحنی‌آکلامق اعتباریله جداً مهم‌اولان بونقطه‌یی براز توضیح ایجاب‌ایدر. الده‌موجود مختلف‌وثیقه‌لره وَ بالذات شاعرك اثرلرینه نظراً ، فضولینك « شیعیلکی » برحقیقت‌تاریخیه‌در . فضولینك سنّی اولمادیغنی‌آکلامق ایچون،یالکز دیوانك‌تدقیقی‌بیله کافیدر ؛ بو دیوانی سنّی شاعرلرك دیوانلریله قارشیلاشدیرنجه، مسئله‌کندی کندینه توضح ایدر؛ چونکه فضولی نعتلرنده ایلك اوچ خلیفه‌دن اصلا بحث ایتمه‌مشدر . حالبوکه، سنّی شاعرلر، درت خلیفه حقنده اکثریا آیری آیری نعتلر یازدقلری کبی، حضرت پیغمبره عائد نعتلرنده‌ده مطلقا اونلردن بحث ایده‌رلر . فضولینك بوتون « دوازده‌امام » وَ « شاه ولایت » قصیده‌لرینه قارشی ، سنیلك علامتی اولارق کوستریله‌بیله‌جك یکانه‌پارچه‌لری، « بونده‌اولمش منتشرفیضی امام‌اعظمك » مصراعیله، « لیلا و مجنون » مقدمه‌سنده‌کی نعتك :

ای چاریار کاملك اعیان ملك دین	ارباب صدق و معدلت و رأفت و حیا
دورك بودرت فصل ایله برمعتدل‌زمان	شرعك بو درت رکن ایله بر معتبر بنا

بیتلرندن عبارت کبیدر . مع مافیه بو برقاچ محدود مصراعك بیله نه کبی شرائط دائره‌سنده یازیلدیغنی وشاعرك صمیمی اعتقادینی کوستروب کوسترمیه‌جکنی‌ده تأمل ایتملیدر. چونکه «شیعیلك» ده «تقیه» یعنی اعتقادات حقیقیه‌سنی ایجابات زمانه کوره کتم ایده‌رك باشقا شکللر آلتنده کوسترمك بویوك براساسدر. عثمانلی وصفوی خاندانلری آراسنده‌کی رقابت سیاسیه‌نك «سنیلك - شیعیلك» دعواسنك حاد برشکله صوقدیغی وَ شیعیلرك تکفیر وقتل اولوندیغی برصیراده، «بغداد»ی یکی فتح ایدن سنی خلیفه‌سنه ویردیکی قصیده‌ده «فضولی»نك بوقدر برجبله کوسترمه‌سی ضروریدی. کذلك، «لیلا ومجنون» لك ده عثمانلی حاکمیتی آلتنده یاشایان شیعی شاعر طرفندن «سلیمان قانونی» نامنه اتحاف اولوندیغی‌ده اونوتمامه‌لیدر. مع مافیه، بوچوق صمیمی شاعر «تقیه» خصوصنده لازم کان احتیاطی کوسترمه‌مش، اثرلرنده ادای شیعیتی دائما محافظه ایتمشدر. بونی برقات داها تأیید ایچون «بنك وباده» یی کوستره‌بیلیرز: «شاه اسماعیل» ه اتحاف ایدیلن بو کوچوك رساله‌ده، اوچ بیتلك بر نعتدن صوکرا «شه وصف حیدر کرّار» سرنامهٔ عذرآمیزی آلتنده درت بیتلك بر مدحیه، شیعیلکنه بارز مثالدر. حالبوکه اوکا مقتدا اولان «نظامی، جامی، نوائی» کبی سنی شاعرلر، مثنویلرنده مطلقا «چاریار» حقنده مدحیه‌لر یازمشلردر. فضولینك صفویلر زماننده یازدیغی قصیده وَ مرثیه‌لر، شاعرك صمیم روحنی بزه هیچ شبهه‌یه محل بافمایه‌جق بر بلاغت و وضوحله آکلاتمقده‌در. دیوانده مهم بر یکون طوتان بو اثرلردن باشقا، عثمانلی رجالنه تقدیم ایدیلن قصیده‌لرده بیله - چوق احتیاطکار اولمقله برابر - ینه محسوس برادای تشیع واردر. اثرلرینك بو شهادتی نظر اعتباره آلنماسه بیله، الده موجود متعدد تاریخی وثیقه‌لر بو حقیقتی کوسترمکده‌در.

فضولینك شیعیلکی حقنده تاریخی وثیقه‌لر

اولا: زمانی، موقع اجتماعیسی، تربیهٔ فکریه وَ ادبیه‌سی اعتباریله اودور شاعرلرینك یقیندن طانیدیغنه شبهه جائز اولمایان وَ «فضولی»یی بغداد شاعرلرینك الک ایبسی عد ایتمك صورتیله ذوق ادبیسنی کوسترن «سام میرزای صفوی»، مشهور تذکرهٔ شعراسنده اوندن بحث ایدرکن «اشعارینك اکثری منقبت ائمه دیندر» قیدمهمنی وضع ایدییورکه، بو افاده، فضولینك، یالکز «شیعی شاعر» دکل عین زمانده مذهبی موضوعلر اوزرنده شهرت قازانمش بر «شیعیلر شاعری» اولدیغنی آکلاتمقده‌در. ثانیاً: ایران تورکلری آراسنده «فضولی» نك شیعیلکی حقنده‌کی عنعنه‌نك اوزون مدت دوام ایتدیکنی، «اولیا چلبی» نك «درکزین» ده

تماشا کری اولدیغی صحنهٔ ماتمده فضولینك « مقتل حسین » ینك اوقونمه‌سی‌ده تأییدایدەر. اکر بوشاعرك سنیلکی حقنده ایران تورکلری آراسنده اك اوفاق بر روایت ، برشبهه موجود اولسه‌یدی ، متعصب شیعیلرك بونی اصلا اوقومیه‌جقلری پك طبیعیدی . اساساً « فضولی » سلطان سلیمان قانونینك صوك زمانلرنده وَ محمد پاشانك وزارتی اثناسنده ـ یعنی حیاتنك صوك سنه‌لرنده ـ یازمش اولدیغی بواثرده، سنیلری اغضاب وتحریك ایتمه‌مك اعظمی درجه‌ده چالیشمقله برابر، تشیعنی صاقلامغه موفق اولامامشدر . ثالثاً : فضولیله معاصر اولمق اعتباریله اودور آداملرینی پك ایی بیلن « اخلاق علائی » مؤلف فاضلی‌ده فضولینك « رافضی » اولدیغنی ادعا ایتمکده‌در. بوتون بووثائق مهمه‌یه، بغداد حوالیسنك او اثناده‌کی وضعیت مذهبیه‌سی حقنده‌کی معلوماتمزده انضمام ایدنجه ، فضولینك شیعیلکنده آرتق هیچ بر شبهه قالمایور . مع‌مافیه بوتون بونلره علاوةً « فضولی » نك بوخصوصده‌کی صریح و قطعی بر اعترافنی‌ده قید ایده‌لم : فضولینك « علم کلام » ه دائر یازمش اولدیغی « مطلع الاعتقاد » عنوانلی مهم بر رساله‌یی کوروب اوقویان « کاتب چلبی » ، شاعرك بورساله‌ده «حکماء» وَ « امامیه » مسلکلرینه کوره سرد مطالعات ایتدیکنی سویله‌یه‌رك ، یوقاریدن بری ذکر ایتدیکمز دلائل تاریخیه‌یی قطعیاً تأیید وتصدیق ایتمکده‌در.

فضولینك اثرلری

قوتلی بر تحصیل کوره‌رك زماننك علوم وادبیاتنه تماماً آشنا اولان ویتیشدیکی ساحه اعتباریله تورکجه‌دن باشقا عربی وَ فارسی لسانلرینه‌ده لایقیله کسب وقوف ایدن « فضولی » بو اوچ لسانده منظوم و منثور بر چوق اثرلر وجوده کتیرمشدر. بوکوچوك خلاصه‌ده بواثرلر حقنده اطرافلی معلومات ویرمك قابل اولمادیغی جهتله ، یالکز، قیصه‌جه اسملرینی ذکر ایده‌رك غایت بسیط وَعمومی بعض ایضاحاتله اکتفا ایده‌جکز .

۱ . — تورکجه دیوان . مختلف طبعلری وَ متعدد یازمه‌لری بولونان بو دیوان نسخه‌لرینی طوپلایه‌رق « تنقید متون » اصولنه رعایةً یکی وَ شایان اعتماد بر طبعنی وجوده کتیرمك ضروریدر .

۲ . — فارسی دیوان . فضولینك فارسی شعرلرندن ابتدا « سام میرزا » بحث ایتدیکی کبی ، « صادقی کتابدار » ده « مجمع الخواص » آدلی تذکره‌سنده فارسی دیوان غزل وقصاید ترتیب ایتدیکنی سویلر. بودیوانك فضولی‌یه عائد شایان دقت معلوماتی احتوا

ایده‌ن منثور مقدمه‌سی، دیوانده بولونمایان بعض شعرلریله برلکده « فضولینك غیر مطبوع اشعاری » عنوانی آلتنده فائق رشاد بك طرفندن باصدیریلمشدر . مختلف کتبخانه‌لرمزده بونك یازمه نسخه‌لرینه تصادف اولونور .

۳ . — عربی دیوان . شاعرك عربی دیوانی اولدیغنی ابتدا سویله‌ین « صادق » در . بروسه‌لی طاهر بك « اوتوز بیك بیتلك عربی دیوانی جواهر ملتقطه صاحبی لبیب افندینك کوردیکنی » سویلرسه‌ده، بوروایت یاکلیشدر ؛ چونکه لبیب افندی بالذات کوردیکنی سویله‌مه‌مش ، « صادق » نك افاده‌سنی عیناً « جواهر ملتقطه » سنه نقل ایتمشدر . عربی دیوانك اوتوز بیك بیت اولدیغی‌ده دوغرو دکلدر ؛ صادق ، فضولینك ال یازیسیله یازیلمش تخمیناً اوتوز بیك بیتلك اشعارینی کوردیکنی سویلر . بو عربی دیوان، بنم بیلدیکمه کوره، بو کون میدانده یوقدر .

٤ . — لیلا و مجنون . کلیاتله برلکده موجود طبعلرندن باشقا آیریجه استانبول، تبریز و طاشکندده باصیلمش اولان بومنظومه‌نك‌ده، لسان اعتباریله شایان اعتماد یکی بر طبعی لازمدر .

٥ . — حدیقة السعداء . حسین واعظك « روضة الشهدا » سنك توسیع و تعدیل ایدیله‌رك ترجمه‌سیدر . مطبوعدر .

٦ . — بنك و باده . شاه اسماعیله اتحاف ایدیلن بو تورکجه کوچوك مثنوی کلیات داخلنده طبع ایدیلمشدر .

۷ . — ساقی نامه . فارسی ، مثنوی طرزنده بر منظومه‌در که کلیات ایچنده مطبوعدر .

۸ . — محاورهٔ رند وزاهد . « کاتب چلبی » نك بحث ایتدیکی بو فارسی اثر ، ۱۳۱۵ ده اسکداری مصطفی سالم افندی طرفندن ترجمه ایدیلمشدر .

۹ . — رسالهٔ صحت و مرض . اصلی فارسی اولان بو رساله لبیب افندی طرفندن ترجمه و ۱۲۷۳ ده طبع اولونمشدر . ساده‌لشدیریلمش بر ترجمه‌سی مؤخراً طربزونده باصیلمشدر .

۱۰ . — نشانجی پاشا مکتوبی . « شکایتنامه » عنوانیله معروف اولان بو قیمتلی مکتوب کلیات ایچنده مطبوعدر .

۱۱ . — ترجمهٔ حدیث اربعین . «جامی، نوائی» و داها بوکبی برچوق عجم و تورك شاعرلرینك وجوده کتیردکلری متعدد «حدیث اربعین» ترجمه‌لرندن بری اولان بو اثر، اونی کورن « کاتب چلبی » نك روایتنه نظراً «منلا جامی» نك ترجمه ایتدیکی احادیثك

توركجه قطعه‌لرله ترجمه‌سندن عبارتدر . بریازمه نسخه‌سی ملت كتبخانه‌سنده‌در .

١٢ . — مطالع لاعتقاد . كلامه عائد اولان بورساله‌یی « كاتب چلبی » كورمشدر. نسخه‌سنه شیمدی‌یه‌قدر تصادف ایتمه‌دم .

١٣ . — شاه‌وكدا . فضولینك بوعنوان آلتنده توركجه برائری اولدیغنی « صادقی » سویلرسه‌ده ، بوكاده راست كلینه‌مه‌مشدر .

١٤ . — انیس‌القلب . « خاقانی » نك قصیدهٔ شینیه‌سنی ، و اوكا نظیره اولان « امیرخسرو » لك « مرأت‌الصفا » سیله « جامی » نك « جلاءالروح » ینی تعقیباً « فضولی » نك بونام آلتنده یوزقرق‌اوچ بیتلك بر فارسی قصیده‌سی اولدیغنی « كاتب چلبی » سویلر . قصائدی محتوی فارسی دیواننده بونك بولونماسی ایجاب ایده‌ر.

١٥ . — رسالهٔ معما . یازمه نسخه‌سی ملت كتبخانه‌سنده موجوددر.

فضولینك صنعتی

فضولینك دهاسی وَشخصیت صنعتكارانه‌سی حقنده‌كی مطالعه‌لرمزی داها صریح برشكلده عرض ایده‌بیلمك ایچون، بوتون اثرلرینی آیری آیری تحلیل وتنقید ایتمك، مقایسه‌لرده بولونمق ایجاب ایده‌ردی حالبوكه بو كوچوك مقاله‌ده، حتی‌الك قیصه تحلیللرده بیله بولونامایه‌رق ، ساده‌جه ، بوخصوصده‌كی تدقیقاتمزك نتیجه‌لرینی سویله‌مك اضطرارنده بولونیورز . فلسفی ـ صوفیانه فكرلرله پك زیاده استیناس ایتدیكی وَقوتلی بر تحصیل كوردیكی محقق اولان «فضولی» ، او دور آذری ادبیاتنك بوتون خطوط ممیزه‌سنی اثرلرنده كوسته‌ریر : «نسیمی» وَ «خطایی» ده اعظمی حدینی بولان مسلك پروپاغانداجیلغی «فضولی» ده اولمامقله برابر ، فلسفی ـ صوفیانه فكرلر اونك نسج الهامنده پك بارزدر ؛ غزللرنده وَ «لیلامجنون» نده تقدیس وترنم ایتدیكی « عشق »، هیچ برزمان تماميله «لادینی» profane برماهیت عرض ایده‌میور ؛ قوتله ادعا اولونه‌بیلیر كه «فضولی» اثرلرنده،مادی عنصرلردن مركب برعضویتك جسمانی احتراصلرینی، آتشلی رعشه‌لرله صارصیلان برمجموعهٔ اعصابك اته وَ كمیكه صوصامش جوشغون حمله‌لرینی دكل ، «لیلا» سنی كندی وجداننده بولان ساكن ، فداكار ، الهی بر عشقی ، «عشق مطلق» ی، «عشق افلاطونی»یی ترنم ایتمشدر. شاعرك حسی تمایلاتیله فلسفی ـ صوفیانه ماهیتده‌كی تربیهٔ فكریه‌سی بربریله چوق آهنكدار بر طرزده امتزاجه موفق اولدیغندن ، اكثر صوفی شاعرلرك یاوان‌ومزعج دستورلرحالنه صوقدقلری بو «عشق مطلق» تلقیسی ، اونده برمفهوم ذهنی‌حالندن قورتولارق ، جانلی وَ یوكسك برشكل

آلدی . حزن شاعرانه ، فراغت وَ توکل، صمیمیت ، دەرینلك کبی برچوق اوصاف ایله تمایز ایدەن بو «عشق» ، فضولیدە علی العادە برتاتی ، بر مفهوم حالندە قالمامش ، اونك روحندە قوتله یاشامش وَ اثرلرنی یاشاتمشدر . حسی وادیدن چیقارق «قصیدە» طرزینه وَ «تصوبر» ە تمایل ایتدیکی زمانلردە ، «فضولی» نك بردن برە آلچالدیغی ، پك دهشتلی بر «تصنع متبحرانه» یه دوشدیکنی کوریيورز : قلبنی دیکارکن صفوت وسادکیسنی ، سادەدلانه معصومیتنی ــ مثلا «یونس» دە یاخود «مولانا» دە اولدیغی کبی شعورسز دکل، بالعکس شعورلی وَ حسابلی برصورتدە ــ محافظه ایدەن بویوك شاعر، قصیدەلرندە، هرنەدنسه، نامتناهی کلمه وَ فکراویونجاقلرینه صاپلانوب قالیور. آذری لهجەسیله یازدیغی جهتله لساننده‌کی برطاقم یاباناجیلقلره رغماً ، اثرلرینك عصرلرجه عین تازەلکی محافظه ایدەرك یاشامەسی ، بزم نقطهٔ نظرمزه کورە ، یاشادیغی وَ یاشاتدیغی الهی ، مفکوروی عشقك یوکسك وَفوق الانسانی ماهیتندە، روحك اضطرابلرنی طاتلی برتسلیله آووتان دەرین فلسفەسندەدر .

فضولینك شهرتی وَ تأثیراتی

تورك ادبیاتنك مختلف ساحەلری اوزرندە، عصرلردن بری، «فضولی» قدر اجرای تأثیر ایتمش شاعر پك آزدر : «نسیمی» وَ «نوائی» دن صوکرا آنجاق «فضولی» درکه تورك عالمنك هرطرفنه اثرلری یاییلمش، اوقونمش ، سەویلمش ، تقلیدوتنظیر ایدیلمشدر . یالکز «فضولی» یی یتیشدیرەن آذری ساحەسی دکل ، عثمانلی وَ چغتای ادبیاتلری دە عصرلردن بری اونك قوتلی نفوذی آلتندە قالمشلردر. «طاشکند» دن «قازان» ە ، «قریم» دن «ماجارستان» سرحدلرینه، «بغداد» دن «قاهرە» یه، «تبریز» دن «بخارا» یه وَ «استانبول» ە قدر بوتون تورك ساحەسی، عصرلرجه اونك ترنملرنی دیکلەدی . آذربایجان ، ایران وَ جنوبی قافقاس تورکلرینك ، فارسینك مدهش تحکمنه رغماً عصرلرجه تورکلکلرنی محافظه ایتمەلرندە ، تورك عالمنك معنوی وحدتنك بوزولمامەسندە، «فضولی» نك پك بویوك برتأثیری واردر. دینیله بیلیرکه بوتأثیر، وسعت وَ دوامی اعتباریله ، فضولینك دهای صنعتیله متناسبدر. آذری ساحەسندە داها حال حیاتندە بویوك برشاعر اولارق طانینان «فضولی»، عثمانلی ساحەسندەدە پك چابوق شهرت قازانمشدر : «لطیفی» دن صوکرا «عاشق چلبی» وَ «حسن چلبی» اونك موقع بلندینی تسلیم ایتدکلری کبی ، «عالی» و «ریاضی» دە حقندە چوق تقدیرکار داورانیورلر . اونجی عصرك «باقی ، نفعی» کبی بللی باشلی شاعرلری اونی تنظیر وتخمیس ایتدکلری

کبی ، اون برنجی عصردن اعتباراً بو تأثیر متمادی صورتده ارتمش ، وَ فضولی تأثیری یالکز قلاسیق ادبیات اوزرنده دکل « کوهری ، عاشق عمر ، دردلی » کبی خلق شاعرلری آراسنده‌ده کوزه‌چارپمغه‌باشلامشدر. «نامق کمال ـ ضیاپاشا» دوری «فضولی»یه ادبیاتمزده‌کی حقیقی موقعنی ویرمش وَ «توفیق فکرت» نسلی بو موقعی برقاتداها ترصین واعلا ایتمش اولمقله برابر ، تورك دهاسنك بو بیوك ممثلی لایق اولدیغی اهمیتله تدقیق وایضاح وظیفه‌سی، ملی شعورینی ادراك ایده‌ن بوکونکی نسله ترتب ایدییور. «عراق»ك ضیاعندن متولد الملرمزی، هیچ اولمازسه، «فضولی»یی قازانمقله تلافی‌یه چالیشه‌لم!

کوپریلی زاده محمد فؤاد
استانبول دارالفنوننده «تورك ادبیاتی تاریخی» مدرسی